

آینده‌اندیشی اسلامی

دکتر محمد رحیم عیوضی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

پاییز ۱۴۰۳

عیوضی، محمدرحیم، ۱۳۳۹ -
آینده‌اندیشی اسلامی / محمدرحیم عیوضی. -- قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۳.
سیزده، ۲۷۵ ص. -- (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۷۵۸؛ مطالعات تمدن نوین اسلامی: ۱)
ISBN: 978-600-298-545-3
بها: ۲۳۰۰۰۰ ریال
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
کتابنامه، ص. [۲۶۵] - ۲۷۵؛ همچنین به صورت زیرنویس.
۱. آینده‌پژوهی -- جنبه‌های مذهبی -- اسلام. ۲. Islam -- Religious aspects -- Study and teaching -- Forecasting.
۳. آینده‌نگری -- جنبه‌های مذهبی -- اسلام. ۴. Islam -- Religious aspects -- Forecasting.
الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
BP۱۰۴ ۱۹۷/۱۵۹
شماره کتابشناسی ملی
۹۸۷۹۳۷۸

آینده‌اندیشی اسلامی

مؤلف: دکتر محمدرحیم عیوضی (عضو هیئت‌علمی دانشکده حکمرانی دانشگاه تهران)

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: پاییز ۱۴۰۳

تعداد: ۲۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۲۳۰۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۹۸-۵۴۵-۳

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نیش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰

(انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص.پ. ۳۷۱۸۵-۳۱۵۱

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

فروشگاه اینترنتی: https://shop.rihu.ac.ir

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظرگرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی رحمته‌الله، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۷۵۰ عنوان کتاب و ۹ نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر به عنوان منبع درسی برای دانشجویان رشته آینده پژوهی در مقطع کارشناسی ارشد و دکترا و نیز دیگر علاقه مندان به این حوزه علمی و مطالعات آینده پژوهی تهیه شده است. از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه بر خود لازم می داند از مؤلف محترم اثر، دکتر محمدرحیم عیوضی، ناظر طرح، دکتر مجید کافی، رئیس وقت پژوهشکده همکاری های علمی حوزه و دانشگاه و نیز از ارزیابان گرامی، دکتر محمدرضا عرب بافرانی و دکتر محمد حسینی مقدم سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

مقدمه نگارنده.....	۱
--------------------	---

فصل اول: تاریخچه: مسئله‌شناسی و مفاهیم

۱. مقدمه.....	۵
۲. ضرورت کاربرد آینده‌پژوهی در مطالعات دینی.....	۸

فصل دوم: ادبیات نظری پژوهش: روش‌ها و روش‌شناسی در آینده‌پژوهی

۱. مقدمه.....	۱۵
۲. ضرورت آینده‌پژوهی.....	۱۶
۳. تعریف آینده‌پژوهی.....	۱۸
۴. هدف آینده‌پژوهی.....	۲۰
اهمیت آینده‌پژوهی.....	۲۱
۵. مفروضات آینده‌پژوهی.....	۲۲
۶. پارادایم‌های مختلف در آینده‌پژوهی.....	۲۵
۶-۱. آینده‌پژوهی پوزیتیویستی.....	۲۶
۶-۲. آینده‌پژوهی مبتنی بر تفسیرگرایی.....	۲۶
۶-۳. آینده‌پژوهی مبتنی بر واقع‌گرایان انتقادی.....	۲۶
۶-۴. آینده اندیشی اسلامی.....	۲۷
ج) هدف‌ها و مفروضات آینده‌پژوهی.....	۲۹
اهداف آینده‌پژوهی اسلامی.....	۲۹
۱. زمینه‌سازی جهت برپایی آینده محتوم انسان‌ها.....	۲۹
۲. حرکت براساس چشم‌انداز اخروی.....	۳۰
۳. سازگارکردن مطلوبیت‌های آینده با اسلام.....	۳۰
مفروضات آینده‌پژوهی دینی.....	۳۰

۳۰	الف) اراده الهی بالاترین عامل ساخت آینده.....
۳۱	ب) وجود جهان غیب افزون بر جهان مادی.....
۳۱	ج) حق بودن وعده خدا و عدم وجود تردیدی در تحقق آن.....
۳۲	چ) هدایت خداوند مهم‌ترین عامل آینده‌سازی.....
۳۲	ح) دین مبین اسلام، تضمین‌کننده برپایی آینده مطلوب.....
۳۳	۷. روش‌ها و تکنیک‌های آینده‌پژوهی.....
۳۵	الف) پایش الگوهای نوظهور.....
۳۵	ب) برون‌یابی.....
۳۶	ج) تحلیل چرخه‌ای.....
۳۶	د) تحلیل هدف.....
۳۶	ه) همگرایی شهودی.....
۳۶	۷-۱. روش تحلیل تأثیر بر روند.....
۳۷	۷-۲. سناریونویسی.....
۳۹	۷-۳. ذهن‌انگیزی یا طوفان مغزی.....
۴۱	۱. به تعویق انداختن قضاوت درباره ایده‌ها.....
۴۱	۲. تشویق ایده‌های اغراق‌آمیز در مراحل نخست.....
۴۱	۳. سنجش کمیت ایده‌ها نه کیفیت ایده‌ها.....
۴۱	۴. تحقیق درباره ایده‌های دیگران.....
۴۲	۵. ارزش یکسان داشتن اشخاص و ایده‌ها.....
۴۲	۷-۴. پنل خبرگان.....
۴۳	۷-۶. دلفی.....
۴۴	۷-۷. تحلیل تأثیر متقاطع.....
۴۴	مراحل روش تحلیل تأثیر متقابل.....
۴۵	۷-۸. روش تحلیل لایه‌لایه‌ای علت‌ها.....
۴۹	۷-۹. برون‌یابی سری‌های زمانی.....
۵۰	۷-۱۰. شبیه‌سازی و بازی.....
۵۳	۷-۱۱. دیده‌بانی.....
۵۵	۷-۱۲. آزمایش‌های اجتماعی.....
۵۶	۷-۱۳. چشم‌انداز.....

فصل سوم: ضرورت و چرایی توجه به آینده‌پژوهی اسلامی در عرصه‌های دینی

۵۹	۱. مقدمه.....
۶۲	۲. سازوکارهای شکل‌گیری آینده‌پژوهی دینی.....
۶۳	۳. کارکردها و دستاوردهای مورد انتظار آینده‌پژوهی در عرصه‌های دینی.....
۶۴	۴. تعریف آینده‌پژوهی اسلامی.....

۶۵	 آینده‌پژوهی اسلامی
۶۵	 ۱-۵. امکان‌پذیری آینده‌پژوهی اسلامی
۶۶	 ۲-۵. امکان‌پذیری آینده‌پژوهی اسلامی از منظر علمی
۶۶	 ۶. آینده‌پژوهی اسلامی؛ نقش ذهنیت مشاهده‌گر بر یافته‌های علمی
۶۷	 ۷. تحلیل قابلیت‌ها و توانمندی‌های اسلام در آینده‌پژوهی
۶۸	 ۱-۷. اصول آینده‌پژوهی اسلامی
۶۸	 الف) عوامل الهی؛ عوامل مادی در طول اراده الهی؛ وجود قطعیت‌ها در کنار عدم قطعیت‌ها
۶۹	 ب) تحقق چشم‌انداز مطلوب در گرو عمل به تکلیف
۷۰	 ج) آینده فراتر از تصور انسان
۷۱	 د) پیروزی نهایی جریان حق
۷۱	 ۲-۷. تفاوت در مسائل و قلمرو فعالیت
۷۳	 ۳-۷. اختلافات عمده آینده‌پژوهی اسلامی با سکولار

فصل چهارم: روش‌های آینده‌پژوهی اسلامی

۷۵	 ۱. مقدمه
۷۵	 ۲. تفاوت بین جهان اسلام و جهان غرب در روش
۷۶	 ۱-۳. انعطاف‌پذیری روش شناختی
۷۶	 ۲-۳. تعیین دانش معیار
۷۶	 ۳-۳. تعمیم روش‌شناسی تفهیمی از علوم اجتماعی به علوم طبیعی
۷۷	 ۴-۳. ملاحظه ویژگی‌های محقق و شرایط تحقیق
۷۸	 ۴. تدوین سطوح روش تحقیق
۷۸	 ۱-۴. رویکرد اول: لزوم استفاده از وحی به‌عنوان روش شناخت
۷۹	 ۲-۴. رویکرد دوم: لزوم استفاده از روش عقلی در اسلام
۷۹	 ۳-۴. رویکرد سوم: لزوم استفاده از روش تجربی در اسلام
۸۰	 ۴-۴. رویکرد چهارم: روش تلفیقی
۸۰	 ۵. روش‌های پژوهش در اسلام
۸۰	 ۱-۵. روش عقلی
۸۱	 ۲-۵. روش نقلی
۸۱	 ۳-۵. روش شهودی
۸۱	 ۴-۵. روش ترکیبی
۸۱	 ۵-۵. روش عقلائی

فصل پنجم: نسبت بین نظریه، اصول و مبانی در آینده‌پژوهی اسلامی

۸۳	 ۱. مقدمه
۸۵	 ۲. اصول، مبانی و نظریه

۸۷	۳. علم: رهیافت سکولار و رهیافت دینی.....
۹۰	علم از منظر دین.....
۹۰	دین به معنای عام.....
۹۰	دین به معنای خاص.....
۹۱	تعریف علم دینی.....
۹۲	۴. علم سکولار در تقابل یا تعامل با علم دینی.....
۹۴	۵. امکان‌پذیری آینده‌پژوهی اسلامی.....
۹۸	۶. چیستی آینده‌پژوهی اسلامی.....
۹۸	۷. چارچوب نظری آینده‌پژوهی اسلامی.....
۱۰۰	۷-۱. چارچوب اولیه آینده‌پژوهی اسلامی.....
۱۰۲	۷-۲. ویژگی آینده‌پژوهان اسلامی.....

فصل ششم: مسئله‌شناسی آینده در آینده‌پژوهی دینی؛ مروری بر مفاهیم، اصول، مفروضات و مؤلفه‌ها

۱۰۵	۱. مقدمه.....
۱۰۷	مسئله و مسئله‌شناسی.....
۱۱۱	۲. مسئله‌شناسی آینده در آینده‌پژوهی.....
۱۱۱	۲-۱. معرفت‌شناسی و معیارهای درستی و نادرستی آن.....
۱۱۱	۲-۲. هستی‌شناسی و بیان چیستی و قوانین حاکم بر هستی.....
۱۱۱	۲-۳. انسان‌شناسی و ماهیت وجودی انسان.....
۱۱۲	۲-۴. جامعه‌شناسی و تبیین نیازها و مقتضیات خاص مناسبات اجتماعی.....
۱۱۲	۲-۵. غایت‌شناسی بشری و آینده‌پژوهی آن.....
۱۱۲	۳. سطوح مسئله‌شناسی آینده‌پژوهی از نقطه‌نظر آموزه‌های دینی.....
۱۱۳	۳-۱. سطح کلان آینده‌نگری در ساحت دین.....
۱۱۵	۴. آینده‌نگری در منابع اسلامی.....
۱۱۵	۴-۱. نمونه‌های آینده‌نگری در قرآن.....
۱۱۶	۴-۲. نمونه‌های آینده‌نگری در احادیث.....
۱۱۶	۵. سطح خرد آینده‌نگری در ساحت دین.....
۱۱۷	۵-۱. ابعاد مسئله‌شناسی.....
۱۱۸	۵-۲. حوزه‌های تمرکز آینده‌پژوهان.....
۱۱۹	۶. مؤلفه‌ها و ارکان اساسی شکل‌دهنده آینده از دیدگاه اسلام.....
۱۱۹	۶-۱. رویدادها.....
۱۲۰	۶-۲. روندها.....
۱۲۰	۶-۳. تصویرها.....
۱۲۰	۶-۴. اقدام‌ها.....

۱۲۱	 ۵-۶. اراده الهی
-----	-----------------------

فصل هفتم: خاستگاه دینی آینده‌پژوهی

۱۲۳	 ۱. مقدمه
۱۲۳	 ۲. آینده‌پژوهی دینی
۱۲۴	 ۳. خاستگاه دینی آینده‌پژوهی
۱۲۶	 ۴. تأثیر دین در توسعه آینده‌پژوهی
۱۳۰	 ۵. مؤلفه‌های آینده‌پژوهی دینی
۱۳۰	 ۶. قلمروهای آینده‌پژوهی دینی
۱۳۱	 ۱-۶. نقش عقل در ترغیب انسان به آینده‌پژوهی
۱۳۱	 ۲-۶. جایگاه منابع دینی در ترغیب انسان به آینده‌پژوهی

فصل هشتم: کاربرد روش‌های آینده‌پژوهی در آینده‌پژوهی دینی

۱۳۵	 ۱. مقدمه
۱۳۶	 ۲. انگیزه‌های پرداختن به آینده‌پژوهی اسلامی
۱۳۷	 ۱-۲. لزوم بازنگری اساسی در آینده‌پژوهی
۱۳۷	 ۲-۲. بی‌طرف نبودن آینده‌پژوهی
۱۳۸	 ۲-۳. ابزارها و فرصت‌های دین برای آینده‌پژوهی
۱۳۸	 ۳. فرق روش‌شناسی دینی و غیردینی
۱۳۹	 ۴. مسئله‌شناسی در آینده‌پژوهی دینی
۱۴۱	 ۵. قواعد کاربرد روش‌ها در آینده‌پژوهی دینی

فصل نهم: منبع‌شناسی کسب معرفت در آینده‌پژوهی اسلامی

۱۴۳	 ۱. مقدمه
۱۴۳	 ۲. معرفت
۱۴۴	 ۳. منابع معرفت
۱۴۵	 ۴. معرفت و منابع معرفتی آینده‌پژوهی
۱۴۵	 ۵. آینده‌پژوهی به مثابه هنر
۱۴۶	 ۶. آینده‌پژوهی به مثابه علم
۱۴۷	 ۷. منابع کسب معرفت در اسلام
۱۴۷	 ۱-۷. وحی آسمانی
۱۴۹	 ۲-۷. عقل و خرد
۱۴۹	 ۳-۷. حواس (منبع طبیعت)
۱۵۱	 ۴-۷. فطرت
۱۵۱	 ۵-۷. عرفان و شهود

۶-۷. تاریخ.....	۱۵۲
-----------------	-----

فصل دهم: علم دینی و غیردینی

۱. مقدمه.....	۱۵۵
۲. جایگاه عقل در علم دینی.....	۱۵۶
۱-۲. نقش‌های متفاوت عقل در اندیشه‌های دینی.....	۱۵۶
۲-۲. انواع نگرش‌ها به نقش‌های «عقل».....	۱۵۶
۳-۲. تأکید مطلق بر «نقل» و عدم‌نقش‌پذیری برای «عقل».....	۱۵۷
۴-۲. تأیید نسبی «نقل» و تأکید کامل بر «عقل و علم».....	۱۵۷
۵-۲. تأکید مطلق بر «نقل» و پذیرش نقش «کشف‌کنندگی» برای «عقل».....	۱۵۸
۶-۲. عقل دینی.....	۱۵۸
۷-۲. وظایف عقل در قلمرو (غیر مستقلات و مستقلات).....	۱۵۹
۳. پیامدهای راهبردی وظایف عملی عقل.....	۱۶۲
۴. عقل مدرن.....	۱۶۳

فصل یازدهم: اشکال نگاه قرآن به زمان

۱. مقدمه.....	۱۶۵
۲. مفهوم و اهمیت زمان.....	۱۶۶
۱-۲. مفهوم زمان در قرآن کریم.....	۱۷۰
۲-۲. کاربردهای بلاغی مفهوم زمان.....	۱۷۳
۳-۲. واحدهای زمانی.....	۱۷۳
۴-۲. زمان‌های برگزیده.....	۱۷۹
۵-۲. زمان‌های که به آنها سوگند یاد شده.....	۱۸۱
زمان‌های سوگند و استجابیت دعا.....	۱۸۱
۳. ابعاد متفاوت زمان.....	۱۸۱
۱-۳. بعد اجتماعی زمان.....	۱۸۱
۲-۳. اخبار پایان جهان.....	۱۸۲
۳-۳. زمان در دنیای دیگر.....	۱۸۳
— اخبار آن جهانی.....	۱۸۴
۴-۳. زمان در آینده.....	۱۸۴
۵-۳. نسبی‌بودن زمان در قرآن.....	۱۸۴
۶-۳. زمان در گذشته.....	۱۸۵

فصل دوازدهم: جایگاه مهدویت در آینده‌پژوهی

۱. مقدمه.....	۱۸۷
---------------	-----

۱۸۸	۲. نقش آینده‌پژوهی در ساخت آینده.....
۱۸۹	۲-۱. آینده بشریت در آیات و روایات.....
۱۹۱	۲-۲. آینده بشریت در ادیان دیگر.....
۱۹۲	۲-۳. آینده بشریت از نگاه اندیشمندان.....
۱۹۳	۳. نقش مهدویت در ساخت آینده.....
۱۹۵	۴. رابطه آینده‌پژوهی و مهدویت.....
۱۹۵	۴-۱. از نظر ماهیت.....
۱۹۵	۴-۲. از منظر اسلامی سازی آینده‌پژوهی.....
۱۹۶	۴-۳. از منظر چشم انداز سازی.....
۱۹۶	۴-۴. از منظر راهبردهای تحقق چشم انداز.....
۱۹۷	۵. آینده‌شناسی: پیش‌نیاز آینده‌پژوهی در مهدویت.....
۱۹۷	۶. استفاده از ظرفیت آینده‌پژوهی در مهدویت.....
۱۹۹	۷. لزوم بومی سازی (اسلامی سازی) آینده‌پژوهی برای استفاده در مهدویت.....
۲۰۰	۸. نقاط اشتراک مهدویت و آینده‌پژوهی.....
۲۰۰	۸-۱. خلق چشم انداز جامع و مطلوب از آینده.....
۲۰۱	۸-۲. تلاش برای بهبود زندگی و ساختن آینده بشر.....
۲۰۱	۸-۳. نفی جبرگرایی و تأکید بر قدرت اختیار.....
۲۰۱	۸-۴. فراگیری و همه‌جانبه نگری.....
۲۰۲	۹. نقاط تمایز مهدویت و آینده‌پژوهی.....
۲۰۲	۹-۱. نوع آینده.....
۲۰۳	۹-۲. رهیافت‌های متفاوت: دیدگاه‌شناسی دین نسبت به آینده در مقابل مطالعه مستقیم آینده.....
۲۰۳	۹-۳. غایت‌های مختلف دو حوزه مطالعاتی.....
۲۰۳	۱۰. مؤلفه‌های آینده‌پژوهی در مهدویت.....
۲۰۳	۱۰-۱. نشانه‌شناسی (علم‌العلام)......
۲۰۳	۱۰-۲. زمینه‌شناسی (علم‌الشرایط)......
۲۰۴	۱۰-۳. آینده‌اندیشی پابرجا (توقع)......
۲۰۴	۱۰-۴. دیدبانی مؤثر (ترقب)......
۲۰۴	۱۰-۵. فتنه‌شناسی (علم‌التحذیر)......
۲۰۵	۱۰-۶. امتحان‌شناسی (علم‌الابتلا)......
۲۰۵	۱۰-۷. توان‌انگیزی جمعی (آمادگی آینده‌نگر)......
۲۰۵	۱۰-۸. برنامه‌ریزی راهبردی (راهبرد انتظار)......
۲۰۶	۱۰-۹. شبیه‌سازی (الگوبرداری)......

فصل سیزدهم: نقش آینده‌پژوهان در شکل‌گیری آینده‌پژوهی اسلامی

۲۰۷	۱. مقدمه.....
-----	---------------

۲۰۸	۲. نقش آینده‌پژوهان در فعالیت‌های آینده‌پژوهی.....
۲۱۰	۳. ویژگی‌های مشترک آینده‌پژوهان.....
۲۱۰	۴. آینده‌پژوهی بومی.....
۲۱۱	۵. امکان‌پذیری و چگونگی آینده‌پژوهی اسلامی.....
۲۱۱	۵-۱. امکان‌پذیری علم اسلامی.....
۲۱۲	۵-۲. فناوری اسلامی.....
۲۱۳	۶. ضرورت‌های آینده‌پژوهی اسلامی.....
۲۱۴	۷. ویژگی‌های آینده‌پژوهان مسلمان.....

فصل چهاردهم: دستاوردهای آینده‌پژوهی اسلامی

۲۱۵	۱. مقدمه.....
۲۱۸	۲. چرایی اسلامی‌سازی علوم انسانی و آینده‌پژوهی.....
۲۲۳	۳. ضرورت بومی‌سازی آینده‌پژوهی.....
۲۲۸	۴. دستاوردهای آینده‌پژوهی اسلامی.....
۲۲۸	۴-۱. آینده‌پژوهی در حوزه اسلام.....
۲۲۸	۴-۲. آینده‌پژوهی از دید اسلام.....
۲۲۹	۴-۳. آینده‌پژوهی اسلامی.....
۲۲۹	۵. جنبه علمی-فلسفی.....
۲۲۹	۵-۱. معرفت دینی و سعادت بشر.....
۲۳۰	۵-۲. مفروضات متفاوت.....
۲۳۱	۵-۳. روش‌ها و راهکارهای پژوهش.....
۲۳۲	۵-۴. راهگشایی برای برخی بحران‌ها فکری معاصر.....
۲۳۲	۵-۵. کسب معرفت فراگیر (جامع).....
۲۳۳	۶. جنبه اجتماعی.....
۲۳۳	۶-۱. بازسازی هویت اسلامی-ملی.....
۲۳۵	۶-۲. ایجاد استقلال فکری جامعه.....
۲۳۶	۶-۳. هماهنگی با ارزش‌ها و باورهای فردی و اجتماعی.....
۲۳۷	۶-۴. پاسخ‌گویی به سؤالات و نیازهای جامعه.....
۲۳۸	۷. جنبه حقوقی و قانونی.....
۲۳۸	۷-۱. قانون اساسی و دیگر قوانین و مقررات کلان.....
۲۳۸	۷-۲. سیاست‌های راهبردی اسلامی‌شدن دانشگاه‌ها.....
۲۳۸	۸. جنبه سیاسی.....
۲۳۸	۸-۱. دیدگاه رهبری درخصوص اسلامی‌شدن علم و عمل در جامعه.....
۲۳۹	۸-۲. نیاز نهادهای حاکمیتی.....
۲۴۰	۸-۳. اقدامات پیش‌دستانه.....

۲۴۱	۹. دستاوردهای آینده‌پژوهی اسلامی در چارچوب غایت‌اندیشی و مهدویت.....
۲۴۷	۱۰. آینده‌پژوهی و قضا و قدر الهی.....

فصل پانزدهم: چشم‌انداز آینده‌پژوهی اسلامی

۲۴۹	۱. مقدمه.....
۲۵۰	۲. الزامات تصویرپردازی در آینده‌پژوهی اسلامی.....
۲۵۱	۳. ابعاد تصویرپردازی در آینده‌پژوهی اسلامی.....
۲۵۱	۳-۱. ابعاد فردی تصویرپردازی در آموزه‌های قرآن.....
۲۵۳	۳-۲. دیدگاه نهج‌البلاغه در مورد شناخت ارزش انسان.....
۲۵۳	۴. ابعاد اجتماعی تصویرپردازی آینده.....
۲۵۳	۴-۱. شهر عدل موعود.....
۲۵۴	۴-۲. حکومت صالحان در زمین.....
۲۵۵	۴-۳. اسلام به‌عنوان آیین واحد.....
۲۵۶	۴-۴. برپایی عدل و گسترش آن.....
۲۵۷	۴-۵. گسترش امنیت.....
۲۵۷	نابودی دولت باطل و پیروزی حق.....
۲۵۷	نابودی شیطان.....
۲۵۸	۵. چگونگی ترسیم چشم‌انداز آینده‌پژوهی اسلامی.....
۲۵۹	۵-۱. نمونه‌ای از چشم‌انداز آینده‌پژوهی اسلامی.....
۲۶۰	۶. نتیجه‌گیری.....
۲۶۵	فهرست منابع.....

مقدمه نگارنده

مسئله شناخت آینده انسان و جهان موجب شده که مطالعات آینده با تلاشی روشمند به عنوان حوزه معرفتی در کنار بسیاری پیش فرض ها، موضوعات و مجموعه مسائل حال و آینده با روش های علمی برای نیل به غایات بشری را سرلوحه مطالعاتی قرار دهد. آینده امری است که می توان آن را با اقدامات هدفمند خود طراحی کرد و فرصت های بسیاری از محیط را به دست آورد. خداوند در قرآن یکی از اهداف معرفت شناسی را رسیدن به درک حقیقی از واقعیت های عالم هستی دانسته و می فرماید: «وَأَعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّىٰ يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ» (حجر، ۹۹) که بالاترین مرحله معرفت افزایی شناخت اطمینان بخش حقیقت وجود خداوند در عالم واقع است و در این راه بایدها و نبایدهای بسیاری از آموزه های دینی است که تفکر عمیق و پایداری در برابر مسائل آینده را امکان پذیر می نماید.

بنابراین، با هر نگرشی به آینده، همواره تفکر درباره آینده، امری فطری و درونی است، و با هرگونه اندیشه ای، گرایش به عمل، یک ضرورت برای ادامه موفق راه می باشد. این امر نیاز به پیش بینی دارد و تصویرهای انسان از آینده (آرمان ها، اهداف، مقاصد، امیدها، نگرانی ها و آرزوها) نیاز به تدبیراندیشی با امید به ساخت مطلوب تصاویر و خلق پیشران های حامی و همسو دارد.

بنابراین، جوامع امروز برای آنکه عاقلانه عمل کنند، باید نسبت به پیامد اقدامات خود و دیگران آگاهی و شناخت کافی داشته باشند و بتوانند واکنش های دیگران و نیروهایی را مدیریت نمایند که خارج از کنترل آنهاست. کشورها نیز نه تنها می کوشند به درک درست و بهنگامی نسبت به امور در حال وقوع برسند، بلکه می کوشند اموری را پیش بینی کنند که شاید اتفاق بیفتد یا بالقوه امکان وقوع دارد یا تحت شرایط خاصی در آینده امکان وقوع داشته باشد.

در این راستا، آینده‌پژوهی با ابعاد مختلفی نسبت به شناخت آینده، ظرفیت‌های شناختی بسیاری دارد و راه‌های علمی و روش‌های قابل توجهی دارد و قادر است با بهره‌مند شدن سطح بالایی از این دانش به شناخت دقیقی از تغییرات آینده و آمادگی برای مدیریت آن تغییرات را فراهم کند؛ به طوری که توسعه تفکر آینده‌پژوهی در جهان جرأت علمی رشته‌های دیگر برای ورود به لایه‌های پیچیده مسائل نوظهور در محیط پر از عدم قطعیت‌های آینده را فراهم کرده و به منزله چتر نجاتی است که علوم را در محیط پیچیده آینده، که ابهام و عدم قطعیت بسیاری دارد، به سلامت فرود می‌آورد.

آینده‌اندیشه دینی نگاه انسان را به اصالت درونی و نیاز فطری خویش و به قدرت و مسئولیتی، که برای مواجهه با آینده دارد، هدایت می‌کند و در نخستین کلام، وحی او را در قبال ساخت آینده‌های پیش روی، مخاطب قرار داده است. سنت الهی در آیه شریفه «...كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ» (الرحمن، ۲۹) که هر روزی در حال نو شدن و خلق جدیدی از سنت خدایی است به اراده انسان بازیگر فعال صحنه حضور در دنیا که امکان ساخت جامعه نو و مزرعه پربار برای آخرت را فراهم می‌کند و بهره‌برداری دنیوی و اخروی از آینده امکان‌پذیر می‌شود. اما پیدایش هرگونه الگوی آرمانی و ایجاد جامعه مطلوب دینی و نیز مطالعه و کسب شناخت از آینده مستلزم طراحی، برنامه‌ریزی براساس الزامات و ضرورت‌های آینده می‌باشد.

از ابتدای آشنایی با آینده‌پژوهی و گام‌نهادن در این راه به اهمیت شناخت دینی به عنوان منبع قدرتمندی در مطالعات آینده می‌اندیشیدم و تلاش‌های بسیاری در حمایت از اندیشه‌ورزی محققان و اندیشمندان و نیز دانشجویان در نگارش پایان‌نامه‌ها و دیگر محافل علمی داشتم. با تفاوت در مفاهیم مرتبط با مطالعات دینی در آینده‌پژوهی به پژوهش پرداختم و در کنار پژوهش‌ها، تدریس درس آینده‌اندیشی دینی را با هدف گسترش و ترویج این حوزه مهم مطالعاتی انجام دادم. با توجه به جدید و نوپا بودن آینده‌پژوهی در ایران، که بیش از دو دهه از عمر آن به عنوان یک رشته دانشگاهی می‌گذرد، ترویج و آشنایی با این علم و روش‌های آن و ویژگی‌ها و ملاک‌های انتخاب آنها از هر حیث ضرورتی انکارناپذیر بود.

آینده‌پژوهی در جامعه ایران که از منابع غنی دینی و مسائل راهبردی بومی و کلان‌روندهای مهمی برخوردار است، بدون حضور آینده‌پژوهی دینی میسر نیست و حتی گرانقدر از این علم در ایران و جهان سلب خواهد شد؛ زیرا بسیاری از ظرفیت‌های بالقوه و قابلیت‌های

بالای آموزه‌های دینی می‌تواند در خدمت آینده‌پژوهی راهی نو برای ورود به آینده‌های پرمخاطره و تغییرات ناشناخته را فراهم کند. اما تا کنون حوزه‌های مطالعاتی به سادگی از کنار محتوای و حیانی علم آینده پژوهی عبور کرده است و حق مطلب آینده انسان و جهان در آینه تمام‌نمای دین ادا نشده است.

کتاب آینده‌اندیشی اسلامی می‌تواند گامی مهم در جهت ترویج مطالعات دینی درباره آینده‌پژوهی باشد و از یک سو، به ترویج آن و گسترش مرزهای دانش آینده‌پژوهی در قلمروی مطالعات دینی و از سوی دیگر، آموزش افراد و تربیت متخصصان با روحیه فرهنگ دینی با هدف گسترش شناخت از آینده را فراهم کند. کوتاه‌سخن اینکه رئوس مهم ارائه‌شده در این کتاب به‌منظور ورود به قلمرو مطالعات آینده می‌باشد. در حوزه کاربردی نیز تأثیر و کاربرد آینده‌پژوهی بر شکل‌گیری و تدوین راهبردها و افق‌های مشاهده‌پذیر آینده که نیاز این علم است پرداخته شده است. بنابراین، آشنایی با اصطلاحات، دیدگاه‌ها و نظریه‌های آینده‌اندیشی اسلامی و تاریخچه سیر تحول و تکوین آن و همچنین، آشنایی با روش‌شناسی و تکنیک‌های آینده‌پژوهی و شیوه‌های کاربرد آن در زمینه‌های گوناگون و به‌ویژه مسئله‌های جامعه ایرانی با خاستگاه دینی، بخش‌های مهمی از این کتاب می‌باشد. همچنین، تبیین نسبت نگرش‌ها و ارزش‌های دینی و روش‌های برآمده از دین با آینده‌پژوهی رایج، بخش دیگری از مجموعه مباحث است که به عنوان مصداق آینده‌پژوهی بدیلی از آینده‌پژوهی رایج به توسعه آن کمک می‌کند. با این امید که مجموعه حاضر به افزایش مهارت‌های عملی پژوهشگران و دانشجویانی کمک و یاری رساند.

در پایان از همه مسئولین گرامی و عزیزانی که در پژوهشگاه حوزه و دانشگاه اینجانب را در همه مراحل اجرا و چاپ اثر یاری نمودند و نیز از اعضای محترم گروه آینده‌پژوهی اسلامی، که در فرایند تکمیل طرحنامه اینجانب را با نظرات خویش یاری رساندند، تشکر و قدردانی می‌نمایم. همچنین، از برادر گرامی جناب آقای دکتر مجید کافی، ریاست محترم وقت پژوهشکده، و حمایت بی‌دریغ ایشان و آقای محمدهادی قاسمی دانشجوی دکتری آینده‌پژوهی که در فرایند آماده‌سازی اثر همراهی نمودند، قدردانی می‌نمایم.

محمد رحیم عبیوضی

استاد دانشگاه تهران و عضو هیئت‌علمی دانشکده حکمرانی

فصل اول

تاریخچه: مسئله‌شناسی و مفاهیم

۱. مقدمه

تفکر درخصوص زمان، بخشی پر از هیجان و دستاورد از زندگی انسان‌ها بوده است. بشر از ابتدا درصدد بوده است از رویدادها و حوادث پیش روی آگاهی یابد و نسبت به آن آمادگی و درک درستی داشته باشد. هرگونه بی‌توجهی و غفلت نسبت به بعد زمانی آینده، زیان‌بار است و سخت‌گیرانه. تفکر آینده‌نگر ریشه در حس کنجکاوی و نیاز همه ملت‌ها و جوامع بشری دارد و تنها مختص به یک حوزه جغرافیای با فرهنگ و سنت‌های خاصی نبوده است. توجه به آینده حتی در دنیای حیوانات هم جلب توجه می‌کند. به‌عنوان مثال، زنبور عسل و مورچه در فصولی از سال از روی غریزه و حس درونی به گردآوری نیازهای معیشتی و کسب آمادگی برای آینده می‌پردازند.

اما شروع آینده‌پژوهی به‌عنوان یک علم با معرفت‌شناسی، هستی‌شناسی و روش‌شناسی خاص بیش از نیم‌قرن پیشینه ندارد و به مرور زمان در جوامع غربی این علم به‌عنوان یک علم کاربردی و مؤثر نتایج درخور توجهی در حوزه‌های موضوعی برجای نهاده است. باید گفت: این علم به‌دلیل اینکه در جوامع غربی به‌ویژه آمریکا و فرانسه و برخی کشورهای اروپایی نضج گرفته، طبیعتاً در بطن آن نیز معرفت‌شناسی و جهان‌بینی آنها نهادینه شده است و چنانچه برای دیگر جوامع با جهان‌بینی و متفاوت به کار گرفته شود، برخی تفاوت‌های مبنایی به چشم می‌خورد. به این دلیل مهم، لازم است متناسب با ویژگی‌های بومی جوامع و مناطق گوناگون نسخه‌های بومی با تأکید بر جهان‌شمولی معرفت دینی موردتوجه قرار گیرد. جهان اسلام به‌عنوان دینی فراگیر، ایده‌های آینده‌نگرانه شایانی دارد و می‌تواند به توسعه

آینده‌پژوهی کمک کند و این درحالی است که آینده‌پژوهان غربی آینده‌پژوهی را تنها دانشی سکولار دانسته و متافیزیک و دین را فاقد ظرفیت لازم در این علم می‌دانند. مروری بر تاریخچه آینده‌پژوهی نشان می‌دهد که آینده‌پژوهی در دوران تسلط پوزیتیویسم بر علوم اجتماعی شکل گرفته است؛ اما جامعه علمی امروزه به این واقعیت رسیده است که صرفاً رویکرد اثبات‌گرایانه و تجربه‌محور به علوم اجتماعی، جفا به علم و علم‌پروری است. به‌همین ترتیب، بی‌نیاز دانستن آینده‌پژوهی از علوم دینی و درواقع، سکولار دانستن آینده‌نگری می‌تواند دشواری‌ها و چالش‌های فراوانی برای آینده‌پژوهان به همراه داشته باشد. همان‌گونه که هدف اصلی آینده‌پژوهان ساختن آینده‌ای مطلوب براساس ارزش‌های جامعه است و این مهم مستلزم بهره‌مندی از بیشترین ابزارها، فرصت‌ها و توانمندی‌های موجود است. این درحالی است که رویکرد سکولاریستی به آینده‌پژوهی سبب می‌شود که بخش وسیعی از قابلیت‌های موجود جهان هستی نادیده انگاشته شود.

از دیدگاه اسلام مطلق‌اندیشی سکولاریسم جای در علم ندارد و انسان را در بسیاری از حوزه‌ها با خطرات و مضرات زیادی مواجه می‌کند. اسلام به‌عنوان کامل‌ترین دین با ارائه الگویی بدیل دارای توصیه‌های گسترده‌ای در جنبه‌های گوناگون زندگی بشری است و درواقع، به‌کارنگرفتن این دستورها و تکالیف شرعی و اخلاقی، سبب ضرر و خسارت انسان می‌شود. بنابراین، نادیده‌گرفتن این منبع عظیم در آینده‌پژوهی خلاف عقلانیت بشری است و نسخه سکولار آینده‌پژوهی به‌تنهایی نمی‌تواند ترسیم‌کننده هدف انسان در ساختن مطلوب‌ترین آینده ممکن باشد.

زمینه طرح مسئله از این امر ناشی می‌شود که اگر در آینده‌پژوهی از منابع اسلامی استفاده شود، آیا ممکن است بتوان از آینده‌پژوهی اسلامی استقبال کرد و اگر چنین ایده‌ای قابل طرح است، اساساً آینده‌پژوهی اسلامی چه نسبتی با آینده‌پژوهی غیردینی دارد و بهره‌جستن از منابع اسلامی چه قابلیت‌ها و ابزارهایی را برای آینده‌پژوهان فراهم می‌کند. نکته مهم دیگر به‌عنوان مسئله اصلی پژوهش مطالعه امکان‌پذیری آینده‌پژوهی اسلامی است. گفتنی است که مسئله‌شناسی در هدایت و جهت‌دار شدن موضوع پژوهش بسیار مهم است.

بسیاری از صاحب‌نظران، دین را منبع اصلی آینده‌پژوهی می‌دانند و قائل به این معنا هستند که چون ماهیت آینده‌پژوهی، مطالعه و شناخت آینده است، هیچ‌کس شایسته‌تر از خداوند

نیست و در مقابل، برخی اندیشمندان هم آینده‌پژوهی به معنای شناخت آینده را متهم به خطا دانسته‌اند و هرگونه ارتباط بین دین و آینده‌پژوهی را مردود می‌دانند.

گفتنی است که دانش آینده‌پژوهی از نظر فلسفی و فکری مبتنی بر باورهای سکولار و غربی است که در اظهارات آینده‌پژوهان رایج است؛ درحالی‌که روایت کنونی آینده‌پژوهی تنها روایت ممکن از این دانش نیست و هر تمدن و فرهنگی روایت خاص خود را از آینده‌پژوهی دارد که باید در سطح تمدن جهانی به رسمیت شناخته شود. سنت جدیدی در آینده‌پژوهی وجود دارد که به آینده‌پژوهی تعبیری موسوم است و موضوع آن مطالعه و درک دیدگاه‌ها و تصویرهای دیگر تمدن‌ها و فرهنگ‌ها از آینده است. این سنت موضع کثرت‌گرایان نسبت به آینده است و می‌پذیرد که در نگاه و نگرش هر فرهنگ و تمدن در قبال آینده، جنبه‌هایی وجود دارد که می‌تواند آموخته شود و در طراحی آینده بشریت و نیز هر تمدن و فرهنگ دیگری به کار آید.

واضح است که در این زمینه اسلام و تمدن اسلامی به‌ویژه اسلام شیعی حرف‌های زیادی برای گفتن دارد و خیلی از پژوهشگران منصف و علاقه‌مند در دنیا آماده شنیدن این حرف‌ها هستند. در حال از دو طریق می‌توان آموزه‌های اسلامی در رابطه با آینده را جهانی کرد: یک راه پذیرش آینده‌پژوهی غربی است تا از آن طریق مواضع خود نسبت به آینده بشریت و جهان را تئوریزه نمود. این راهبرد قطعاً مزایایی دارد که نمی‌توان آنها را نادیده گرفت؛ ولی نمی‌تواند پاسخ‌گوی دغدغه‌ها و مسائل بنیادین و راهبردی جامعه ایران باشد. اینجاست که راه دومی موضوعیت پیدا می‌کند: اینکه کوشید تا بذر آینده‌پژوهی اسلامی را به‌عنوان نسخه و روایت خاص اسلام شیعی در زمین آینده کاشت. نتایج این رویکرد کاملاً متفاوت از دیگری است.

وجود دانشی به نام آینده‌پژوهی اسلامی برپایه دیدگاه‌های شیعی این امکان را فراهم می‌کند تا اولاً، به‌جای استفاده از ابزار آینده‌پژوهی غربی در مطالعه آینده و سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی برای آینده کشور و منطقه از دانش بومی و متناسب با ارزش‌ها و ویژگی‌های اسلامی – بومی استفاده نمود و ثانیاً، درک و دریافت اسلام شیعی از آینده بشریت را نیز از طریق این دانش در دسترس جهانیان قرار داد.

در رویکرد دوم به آینده‌پژوهی اسلامی این پرسش مطرح می‌شود که آیا می‌توان یا مجاز هستیم که آینده‌پژوهی اسلامی را با استفاده از زبان نظری آینده‌پژوهی غربی توسعه داد یا زبان نظری تازه‌ای برای کاربرد در حوزه آینده‌پژوهی اسلام ایجاد کرد؟ درواقع، این دو برداشت

بیان‌کننده دو پارادایم متفاوت در توسعه آینده‌پژوهی اسلامی است. ازسویی، اگر مقدور باشد که آینده‌پژوهی و دیگر علوم انسانی-اجتماعی موردنیاز خود را از ابتدا و براساس قرآن و روایات توسعه داد، قطعاً موفقیت بزرگی حاصل می‌شود. ازسوی دیگر، اگر به تجربیات تمدنی توسعه‌اندیشه و دانش در تمدن اسلامی توجه شود، نمی‌توان این موضوع را نادیده گرفت که فلاسفه، حکما، ریاضی‌دانان، منجمان در اوان شکل‌گیری تمدن اسلامی، نه تنها اندیشه بسیاری را از دیگران گرفته و آنها را اسلامی‌سازی کرده‌اند، بلکه به‌ویژه از زبان نظری آنها به‌منظور تبیین دیدگاه‌ها و معارف اسلامی در حوزه‌های تخصصی خود بهره برده‌اند.

این مصداق سخن معصومان (علیهم‌السلام) است که فرمودند: حکمت (دانش) را بجوئید؛ حتی اگر نزد کفار باشد. علم را بجوئید؛ حتی اگر در چین باشد و امثال آن. چه مانعی دارد که در دنیای امروز بدون پذیرش مبنای فکری-فلسفی علوم غربی، از ظرفیت‌های زبان‌های نظری این علوم استفاده کرد. البته زبان علم بی‌طرف نیست و این موضوعی است که به‌ویژه در آینده‌پژوهی انتقادی بر آن تأکید بسیار می‌شود (ملکی‌فر، ۱۳۹۵، ص ۹۲-۹۳).

۲. ضرورت کاربرد آینده‌پژوهی در مطالعات دینی

در نگرش اسلامی برخلاف نگرش‌های مدرن سکولار، دین امری فراگیر است و عرصه‌های اصلی زندگی بشری را دربرمی‌گیرد. بنابراین، باور و اعتقاد به آینده بشریت و ضرورت توجه و تعهد نسبت به آن بخشی از نگرش علمی و کلان دینی را شامل می‌شود. حوزه آینده‌پژوهی با حوزه‌های معرفتی دین کاملاً در ارتباط است. نگرش اسلام به آینده جهان، بخش عمیقی از فلسفه نظری تاریخ در نگرش اسلامی است. ضرورت کاربرد آینده‌پژوهی در مطالعات دینی را می‌توان به شرح ذیل معرفی کرد:

الف) پایه و اساس آنچه آینده بشری را تشکیل می‌دهد در سنت الهی رقم خواهد خورد: مسائل اجتماعی همواره به شکل یک سنت از امروز به فردا و از فردا به آینده دوردست سرایت می‌کنند. این سرنوشت در گردش سنت الهی رقم می‌خورد. سنت الهی، پیش از آنکه محصول توافق و اتفاق نظر میان انسان‌ها باشد، از جمله آموزه‌های وحیانی به‌شمار می‌آید که در نصوص دینی بر آن تأکید شده است. ازاین‌رو، شکل‌گیری آینده‌ها به پذیرش یا مخالفت انسان‌ها وابسته نیست؛ اما این انسان است که در چارچوب سنت الهی، آینده را شکل می‌دهد و آینده متأثر از

انتخاب‌های اوست. آنچه وضعیت فردی و آینده شخصی ما را ترسیم می‌کند - حتی آنچه سرنوشت اجتماعی انسان را رقم می‌زند - عملکرد امروز در ارتباط با آینده است. اصولاً مسائل اجتماعی همواره به شکل یک سنت از امروز به فردا و از فردا به آینده دوردست سرایت می‌کند. «همانا خداوند، سرنوشت هیچ قومی را تغییر نمی‌دهد، مگر آنکه آنها خود، خویشان را دگرگون کنند» (رعد، ۱۱).

مسئله تغییرات در آینده را با این تعبیر قرآنی می‌تواند تفسیر کرد که تغییر سرنوشت اجتماعی یک ملت، پیامد تغییری است که آنان در وضعیت خویش می‌دهند. ضرورت تلاش برای فهم آینده و حوزه‌های فکری پیرامون آن در ساحت سنت الهی موضوع راهبردی در مطالعات دینی محسوب می‌شود که در تعیین سرنوشت انسان مؤثر است. همان‌گونه که اشاره شد، واژه «سرنوشت» و اندیشیدن در قلمرو آن در مطالعات دینی انسان را به سمت آینده‌پژوهی هدایت می‌کند که شواهد آن به‌وفور در آیات متعدد قرآن کریم، احادیث و زیارت آل‌یاسین و سخنان گهربار ائمه معصومین (علیهم‌السلام) نهفته است؛

ب) انقلاب اسلامی پدیده‌ای مقطعی و برای امروز و فردا نیست؛ بلکه فرایندی مستمر و فراتر از هر افق درازمدت دیگری است. درحقیقت، انقلاب اسلامی پلی است بین امروز جهان با انواع نابسامانی‌ها و مشکلات و «فردای بایسته وعده داده شده بشری» که سرشار از نیکویی‌ها، زیبایی‌ها و فضیلت‌هاست. به‌این‌ترتیب، ضرورت پرداختن انقلاب اسلامی به این مهم و تلاش در جهت تحقق اهداف و آرمان‌های آینده‌پژوهی با رویکرد دینی از موضوعات کلیدی به شمار می‌رود.

اصولاً عمده‌ترین شعارهای انقلاب اسلامی کاربردی با پشتوانه فکری و نظری است که جهان‌شمول و معطوف به آینده است. آینده‌پژوهی پیش‌ازآنکه محصول توافق و اتفاق‌نظر میان انسان‌ها باشد، در آموزه‌های وحیانی و در نصوص دینی بر آن تأکید شده است. آینده‌ای که برای مواجهه با آن باید مهیا بود و با تمسک به مبانی معرفت دینی دریچه شناخت را بر مسائل نوظهور آینده گشود، خاستگاه دینی دارد. کوتاهی نسبت به چنین آینده‌ای به‌هردلیل، سبب می‌شود نسبت به آینده انقلاب، جهان اسلام و اسلام، راهبردهای طراحی شده و وارداتی موردتوجه قرار گیرد.

دور از ذهن نیست که جوامع عقب‌مانده همیشه و از دیرباز در حوزه مطالعات راهبردی

خویش، تابع تولیدات فکری غرب و به‌کارگیری آن در عرصه‌های داخلی بودند که این امر به وابستگی فکری و نارسایی در شناخت مسائل و مشکلات داخلی و سرانجام گرفتاری در برابر راهکارها و مدیریت‌های علمی غربی منجر شده است. در آینده‌پژوهی که تلاش عمیق‌تری برای مدیریت تحولات آینده است، این امر شدیدتر و جدی‌تر رخ خواهد داد؛ ازاین‌رو شناخت آینده ایران و مدیریت تحولات آینده، ضرورت توجه به آینده‌پژوهی را نشان می‌دهد تا با درپیش گرفتن راهبرد مناسب و آینده‌نگری در تدوین سیاست‌ها و راهبردها، به‌گونه‌ای آگاهانه عمل کرد؛

ج) تلاش برای ایجاد تمهیدات لازم در برقراری یک جامعه مهدوی: امروزه اندیشه منجی موعود، که در غرب آن را با مسیح‌گرایی، آینده‌گرایی و هزاره‌گرایی یکسان می‌دانند، بیش از هر زمان دیگری موردتوجه قرار گرفته است. اهمیت موضوع فقط مربوط به موعودباوری ملت‌ها و مذاهب جهان نیست، بلکه در آن است که موعودباوری به‌عنوان پدیده‌ای دینی روبه‌رشد است و می‌رود تا در مناسبات دینی و سیاسی جهان نقش بسزایی ایفا کند. در اندیشه شیعی بیش از دیگر اندیشه‌ها در جهان اسلام، موضوع اهمیت دارد و ریشه‌های عمیق‌تر اعتقادی را فرامی‌گیرد. در تفکر شیعی، مهدی موعود «مهدی امت‌هاست» و اعتقاد بر این است که جامعه مهدوی زیباترین و کامل‌ترین آرمان‌شهری است که تاکنون به تصویر درآمده است. آرمان‌شهری که متعلق به بیوت وحی و خاندان نبوت است و مقتضیات رشد در آن موجود و همه موانع رشد در آن مفقود است. چنین جامعه‌ای در قالب یک نظریه، از به‌هم‌پیوستگی و درهم‌تنیدگی لازم و هماهنگی با زیرساخت‌های نگرش دینی برخوردار است. ازاین‌حیث «آموزه مهدویت» رویکردی به آینده بوده که مطابق برنامه الهی است و حرکت تاریخ به‌سوی آینده موعود برگشت‌ناپذیر خواهد بود.

این قطعیت آینده و حتمیت ظهور، سامان‌بخش اندیشه‌ای شده که مهدویت‌پژوهی نام دارد. مهدویت‌پژوهی با رویکرد نوینی در پژوهش و نظریه‌پردازی در طرح کلان آینده بشریت و چگونگی قرارگرفتن جوامع بشری در مسیر مشیت خداوند برای رسیدن به جامعه آرمانی سامان می‌یابد. وجود چنین رسالت الهی و مسئولیتی تلاش در جهت شکل‌گیری جامعه آرمانی مهدوی، یک ضرورت است. دراین‌رابطه، آینده‌پژوهی دینی با تبیین چشم‌اندازها و طرح نگرش‌ها و شناسایی ایده‌های مؤثر و پیش‌بینی آینده‌ها، تلاش می‌کند در مواجهه با آینده‌ها، رخدادهای غیرمنتظره، مسائل نوظهور و عدم قطعیت‌ها، که موانع و چالش‌های پیش روی تحقق

جامعه مهدوی محسوب می‌شوند، با درپیش گرفتن راهبردهای مناسب، هوشمندانه، مبتکرانه و کنش‌گرایانه عمل کند؛

د) رعایت اصل روشمندی در آینده‌پژوهی دینی: یکی از مصادیق کاربرد روشمند معرفت‌شناسی در حوزه آینده‌پژوهی چگونگی ورود به این عرصه مطالعاتی است. درواقع، انتخاب هریک از رویکردهای فلسفی، جامعه‌شناختی، فرهنگی، دینی و غیره تعیین می‌کند که از چگونه ساختاری می‌توان پیروی کرد. در بحث روش‌شناسی، اگرچه رعایت اصل روشمندی، لازمه هر پژوهش علمی محسوب می‌شود و فقدان آن ارزش و اعتبار مطالعات انجام‌شده را کاهش و حتی بی‌فایده می‌کند، ولی در برخی مطالعات دینی با رویکرد آینده‌پژوهانه، فقدان روش‌شناسی مناسبی که صلاحیت انعکاس داشته‌های عمیق معرفت دینی در مطالعات آینده را به نمایش بگذارد، سبب شده تا جایگاه دین، قابلیت کاربردی آن و نواندیشی در حوزه نگرش‌های دینی، از مسیر اصلی خویش منحرف شود و به ماهیت معرفت دینی آسیب برساند.

مروری بر پژوهش‌های آینده‌پژوهی با رویکرد دینی نشان می‌دهد این تلاش‌ها کمتر بر پایه روش و رویکردی روشمند و متناسب با انتظارات انجام شده است. انتظارات ما در حوزه آینده‌پژوهی دینی صرفاً توصیف آینده نیست، بلکه کشف و نیز پیوند اندیشه دینی با دیگر پدیده‌هایی است که خاستگاه سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، دینی و غیره دارند و در ساختن آینده فعال هستند؛ از این رو لازم است با بهره‌گیری از روش‌های علمی و به‌صورت مقایسه‌ای، که شیوه‌ای برای نیل به شناخت چندوجهی یک پدیده و یا دیدگاه است، به سنجش و تحلیل روابط علی بین مفاهیم معطوف به آینده پرداخت. روشمندبودن و رعایت اصل قاعده‌مندی شناخت آینده، ضرورت توجه به آینده‌پژوهی و آشنایی با اصول و روش‌های آن را نشان می‌دهد؛

ه) آینده‌اندیشی، مسئولیت همگانی، تلاشی آینده‌سازانه: آینده‌پژوهی خصلتی ناپایدار و رویکردی قطعیت‌گریز دارد. این خصیصه رویکرد نسبی‌گرایی و محتمل بودن رخدادها در هدف‌گذاری و بیان نتایج را نشان می‌دهد. در آینده‌پژوهی توجه به آینده‌های ممکن، ممتنع، محتمل و مطلوب بستر مطالعات را تشکیل می‌دهد و خارج از اشکال یادشده گرایش به تصور دیگری از آینده وجود ندارد. همین وضعیت موجب نسبی‌گرایی و قطعیت‌گریزی نسبت به آینده می‌شود. یکی از نقدهای وارد بر آینده‌پژوهی مسئله عدم قطعیت‌ها در آینده است که دامنه این حوزه مطالعاتی را محدود کرده است. البته امروزه به اعتقاد آینده‌پژوهانی چون اسلاتر و بل،

پارادایم آینده‌پژوهی دچار اعوجاج شده و در آینده نزدیک، انقلابی در این علم به وقوع خواهد پیوست و پارادایم جدیدی در عرصه آینده‌پژوهی رخ خواهد نمود.

امروز آینده‌پژوهان باید با کشف و تحلیل عوامل فراتر از مرزهای کنونی عرصه مطالعات آینده، بحران‌ها و انقلاب‌های آینده را در حوزه‌های گوناگون شناسایی کنند تا برپایه آن بتوانند پارادایم‌های حاکم بر آینده را کشف و پیش‌بینی کنند. باید توجه داشت که پارادایم‌ها با ارزش‌ها و هنجارها ناسازگار نباشند و پارادایم حاکم بر آینده‌پژوهی منطبق بر ارزش‌ها تغییر نکند. این وضعیت به‌طور خاص در مسائل فرهنگی-اجتماعی اهمیت فزاینده و چند برابری دارد. آینده‌پژوهان با ضعف پارادایم‌های فرهنگی-اجتماعی حاکم بر آینده جهان و با ارائه تجویزهای کارآمد، سهم فرهنگ اسلامی و آموزه‌های جهان‌گستر و مهدوی را در آینده‌های پیش‌بینی‌پذیر افزایش می‌دهند؛ از این‌رو در رویکردی پویا و عمیق‌تر نسبت به باورهای آینده‌پژوهانه کنونی در مطالعات دینی، می‌توان در سه سطح نسبی‌گرایی و محتمل‌بودن رخدادها و عدم قطعیت، نیل به اهداف و نتایج را قاعده‌مندانه تحلیل و از این‌زاویه ویژگی‌های خاص مطالعات آینده از نظر دینی را تشریح کرد.

در ادبیات دینی فارغ از زمینه‌های یادشده، مباحث نوین و خاص حوزه دین‌پژوهی نیز وجود دارد که به قطعیت‌های مشرف به آینده باور علمی دارد و در بعضی مصادیق از عرصه‌های مهم معرفتی در حوزه دینی است. تحلیل مطالعات آینده براساس طبقه‌بندی مراحل زمانی به کوتاه‌مدت، میان‌مدت و درازمدت متناسب با مجموعه آینده‌های ممکن، محتمل، و قطعی است که در جای خود نیاز به تحلیل مبنایی دارد. در عرصه آینده‌پژوهی طرح این پرسش مهم است که چرا نمی‌توان نسبت به آینده به قطعیت رسید و سطح معرفتی بشر حداکثر دستیابی به اموری ظنی است، در پاسخ باید گفت منابع کسب معرفت بشری و روش‌های شناخت رخدادهای آینده، ناکارآمد هستند. این مطلب به معنای نادیده‌انگاشتن وجود امور قطعی و قابل دستیابی نیست؛ بلکه فقدان توانمندی‌های بشری و متدلوژی‌هایی با کارآمدی محدود مانع از نیل به آینده‌های قطعی خواهد شد. شاید با توسعه و گسترش قابلیت‌ها و روش‌های مؤثر، سطح تلاش بشری نسبت به رویدادهای معطوف به آینده به مرز قطعیت‌ها نزدیک‌تر شود؛ از این‌رو در جهان‌بینی دینی برخلاف جهان‌بینی مادی که انسان به‌مثابه تنها خالق آینده‌ها دیده می‌شود، عرصه خلق آینده‌ها به‌عنوان جزئی از عالم هستی، تابع مشیت و خواست اراده الهی است و

نقش مؤثر و ارادی انسان نیز در چنین قالبی از هستی دیده می‌شود. در جهان‌بینی دینی اعتقاد به وجود آینده‌های قطعی در کنار آینده‌های ممکن، حضور بارزی در مطالعات معطوف به آینده دارد. رسالت آینده‌نگری در اسلام دامنه وسیعی در آینده‌پژوهی دارد و حد ضرورت این قلمرو به گونه‌ای است که کوتاهی نسبت به آن سبب می‌شود تا چشم‌انداز آینده به اصول کلان دینی و تحقق مصالح الهی آن به نااهلان واگذار شود. جاودانگی و پویایی دین رویکرد آینده‌نگرانه است. از این حیث، ضرورت پردازش به آینده‌پژوهی دینی و قابلیت‌های اعتقادی و علمی آن، به مراتب بیشتر از قابلیت‌های آینده‌پژوهی سکولار و غربی است. به عنوان مثال، در اسلام اندیشیدن در برابر آینده یک وظیفه همگانی است. در کلام قرآنی، توجه به آینده اصلی مسلم تلقی شده و بر ضرورت توجه به آینده و نگاه مسئولانه نسبت به ساختن آینده مطلوب، تأکید شده است. با تمام تفصیل، در پایان سؤالاتی وجود دارد که توجه به آنها لازم است؛ اگرچه امکان پاسخ به همه آنها فراهم نیست. برای نمونه، به چند سؤال ذیل که این پژوهش درصدد واکاوی آن است، اشاره می‌شود.

آینده‌پژوهی اسلامی از منظر عقلی و نقلی چگونه قابل تأیید است؟

آیا اسلام توانایی ارائه چنین نسخه‌ای بدیل از آینده‌پژوهی را دارد؟

در صورت امکان آیا امکان ارائه روش‌های مناسب برای مطالعه آن وجود دارد؟

قابلیت‌های اسلام به لحاظ معرفت‌شناسی آینده‌پژوهی کدام است؟

ویژگی و نقش آینده‌پژوهان اسلامی در ارائه چنین نسخه‌ای از آینده‌پژوهی اسلامی چیست؟

ظرفیت‌ها و قوت‌های اسلام در حوزه آینده‌پژوهی و نیز ضعف‌ها و نقایص آن چیست؟

شرایط کنونی آن در حوزه مطالعات اسلامی چگونه است؟

فصل دوم

ادبیات نظری پژوهش: روش‌ها و روش‌شناسی در آینده‌پژوهی

۱. مقدمه

رفتار جوامع انسانی بسیار پیچیده است. به‌ویژه در دنیای معاصر به‌دلیل شتاب گرفتن سرعت تغییرات، بسیار بغرنج‌تر شده و نگرانی و عدم اطمینان نسبت به آینده به‌شدت افزایش یافته است. ازسوی دیگر، پژوهش‌های جدید نشان می‌دهد که جوامع انسانی سرشار از توان و نیروهای ناشناخته و شگفت‌انگیز هستند که برنامه‌ریزی و مدیریت جوامع، به‌صورت گذشته پاسخ‌گوی عصر سرعت و تغییرات سریع نیست. براساس این، نیاز به دانش جدیدی به نام آینده‌پژوهی پدیدآمده که به‌جای برنامه‌ریزی خطی و قطعی برای آینده واحد می‌کوشد تا با کاوش در امکانات وسیع انسان و فناوری، افق‌های بازتری را به‌سمت انواع آینده‌های ممکن و مطلوب پیش روی انسان بگشاید.

گفتنی است امروزه با پیشرفت روزافزون علم و فناوری در جهان و تغییرات شتابان و شگرف در حوزه‌های گوناگون اقتصادی، سیاسی، فناورانه و زیست‌محیطی، از مهم‌ترین دشواری‌ها و موانع پیش روی تصمیم‌گیرندگان در سطوح سازمانی و ملی برای گرفتن تصمیم‌های مناسب در حوزه‌های گوناگون راهبردی و عملیاتی است. کسب آمادگی مناسب برای رویارویی با این شرایط پرمخاطره و هزینه‌بر که گاه جبران زمان و زیان‌های اقتصادی برخاسته از آن برای سازمان‌ها و کشورها را دشوار و حتی ناشدنی می‌کند، مطالعه آینده و شناسایی و تعیین آینده‌های ممکن، انتخاب آینده‌های مطلوب و تدوین برنامه برای حرکت پایدار سازمان و جامعه در راه دستیابی به اهداف می‌باشد؛ تا آنجا که آینده‌پژوهی (آینده‌نگری و آینده‌نگاری) ازجمله مهم‌ترین و کارآمدترین ابزارهای ساخت راهبردهای بلندمدت و تدوین سیاست‌های سازمانی و ملی برای

دستیابی به اهداف سیاسی - اقتصادی، پایداری و رفاه اجتماعی و سطح مطلوب از فناوری تبدیل شده‌اند.

محتوای اصلی آینده‌پژوهی این است که اولاً، برای جوامع بشری فقط یک آینده خطی و حتمی وجود ندارد و می‌توان به انواع آینده‌های ممکن اندیشید، و ثانیاً، انسان‌ها می‌توانند با اتکا به آگاهی و اراده جمعی خود در شکل‌گیری آینده‌ای بهتر دخالت کنند، و ثالثاً، افزایش توانمندی‌های انسان و فناوری، امکانات زیادی را برای تغییر و ساختن آینده فراهم کرده است. افزون‌براین، برای به‌دست آمدن نتایج درخور توجهی در حوزه آینده‌پژوهی، روش‌های متنوع و زیادی ابداع و ارائه شده است. دراین‌بخش سعی می‌شود پس از بیان ضرورت آینده‌پژوهی، مفهوم‌شناسی علم آینده‌پژوهی و روش‌شناسی آن، بررسی اهداف آینده‌پژوهی، رهیافت‌های چندگانه آینده‌پژوهی و برخی از مهم‌ترین روش‌های این علم ارائه شود.

۲. ضرورت آینده‌پژوهی

انسان و جامعه در مواجهه با آینده و سرنوشت پیش روی خویش در حرکت است و تیک تاک عقربه‌های ساعت در جاده زمان این سرنوشت را رغم می‌زند. زمان بیدار و همنشین با انسان و سرنوشت‌ساز آینده‌هایی است که انسان‌ها به‌سوی آن می‌شتابیم. اینگونه است که آینده‌پژوهی هنر شکل‌دادن به آینده است. آینده‌ای که انسان اراده می‌کند و خود طلب می‌کند اما برای رسیدن به آرمانها باید راهی ناشناخته و تجربه نشده را پیماید. با استفاده از آینده‌پژوهی و اجرای هنرمندانه و عالمانه آن می‌توان آینده مطلوب و دلخواه را آن‌گونه ساخت که در ذهن آرمان خواه انسان وجود دارد. با مرور تاریخی، جوامعی را می‌توان مثال زد که ذات تغییرات را درست نشناخته‌اند و نتوانسته‌اند خود را با آهنگ تغییرات و تحولات سازگار کنند و از این جهت از هم فروپاشیدند و چه تمدن‌هایی که به انحطاط پیوستند. بنابراین، شناخت آینده از حیاتی‌ترین مطالبات موردنیاز هر ملتی است. درهرصورت، تفکر درباره آینده برای کنش‌های امروز اقدامی ضروری است. باید باور داشت هر جامعه‌ای می‌تواند آینده را با اقدامات هدفمند خود طراحی کند و شکل دهد. اما باید نسبت به هر گونه اقدام برای مشارکت فعال در آینده شناخت حداکثری از دیگران و ارزیابی کافی از محیط پیچیده آینده داشته باشند. از پیامدها و عواقب کار خود ارزیابی دقیقی بدست بیاورند و عوامل پیش بینی نشده و متغیرهای خارج از کنترل و دور از